

Doktori (PhD) értekezés tézisei

**DEMONSTRATÍVUMOK
KONSTRUKCIÓS MEGKÖZELÍTÉSBEN**

Dömötör Éva

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Doktori Iskola

Magyar Nyelvészeti Műhely

Témavezetők:

Dr. habil. Dér Csilla Ilona

Dr. Gerstner Károly

Budapest

2022

1. Célkitűzés és elméleti háttér

Az értekezés célja a magyar demonstratívumok („mutatószók”) konvencionalizálódott használatainak leírása konstrukciós nyelvtanelméleti keretben. A nemzetközi szakirodalomból átvett demonstratívum kategória a magyar szakirodalomban, nyelvtanokban, szótárakban bevett főnévi, melléknévi, határozószói mutató névmás/mutató névmási határozószó, illetve határozóragos főnévi vagy melléknévi mutató névmás elnevezések alá tartozó formákat fedi le, amelyek fonológiai felépítésében egységes, hogy palatális–veláris párokba rendeződnek, alapesetben a közelség–távolság deiktikus jelentéssjeggel társulva.

A disszertáció közelebbről az *az/ez*, illetve ezek összetétellel, morfológiai megerősítéssel, ragszilárdulással, tömbösődéssel stb. keletkezett származékai, az *amaz/emez*, *azon/ezen*, illetve *azután*, *aztán* és *azért* demonstratívumok konstrukcióit írja le és tárja fel ezen konstrukciók más konstrukciókkal való kapcsolatait a konstrukciós nyelvtan által kínált elemzési eszközökkel és magyarázatokkal.

2. A kutatás módszere

Mivel a használatalapúság elvét követtem, a kutatás korpuszalapú volt, valódi nyelvhasználati adatokban felismert mintázatok meghatározásából indult ki, amelyeket konstrukcióknak tekintettem. Az adatgyűjtéshez használt korpusz alapvetően *A magyar nyelv nagyszótára* (Nsz.) számára készült elektronikus szövegbázis, a

Magyar Történeti Szövegtár (MTSz.) volt, adataimat ennek a felső időintervallumban (a 20. század második felétől jelenleg 2010-ig) keletkezett forrásaiból válogattam. Bár a rendszerszerűen visszatérő mintázatok azonosításához kellő mennyiségű adat vizsgálatára volt szükség, kifejezetten kvalitatív vizsgálatot végeztem. Prototipikus, tipikus és periférikus mintázatokat egyaránt leírtam, a konstrukciós szemléletet követve egyforma jelentőségűnek tüntetve fel őket.

3. A disszertáció felépítése és főbb tézisei

A disszertáció hat fejezetből áll, amelyeket megelőz egy Bevezetés. Az 1. fejezetben a kutatás elméleti hátterét, a konstrukciós nyelvtan alapfeltevéseit és konstrukciódefinícióját ismertetem összefoglalóan, és a különböző konstrukcionista szemléletű kutatások közül a megfigyeléseimmel leginkább összhangban levő, használatalapú megközelítésekre térek ki (Goldberg 1995, 2006, Croft 2001, Croft–van Lier 2012; illetve Diessel 2015, 2017).

A 2. fejezet a deixis, diskurzusdeixis és anafora elméleti problémakörével foglalkozik. Bár abban egyetértés van a funkcionális nyelvészetben belül, hogy a demonstratívumok alapfunkciója a deixis, az anafora deiktikus vagy nem deiktikus mivoltáról nincs ilyen egyértelmű közmegegyezés a deixiskutatásban. Haliday–Hasanra (1979) hivatkozva megkülönböztetik a deiktikus funkció exoforikus és endoforikus típusát attól függően, hogy a „szövegen kívül” vagy a „szövegen belül” azonosítható a deiktikus elem referenciája. A diskurzusdeixis

egyértelműen endoforikus deixisfajta, funkcionális nyelvelméleti keretben a deixis alapvető fajtái között tartják számon (a tér-, az idő- és a személy-, illetve szociális deixis mellett) mint az aktuális diskurzusra vagy valamely részletére való referálás eszközeit átfogó kategória. Az anafora a koreferencia megvalósulásában játszik szerepet – az anaforikus névmás, amely valóban koreferens egy előzőleg előforduló (antecedens) főnévi kifejezéssel, ugyanúgy deiktikus természetű, mint a diskurzusdeiktikus névmás, hiszen referenciális értelmezhetőségét ugyanúgy a textuális szöveggörnyezet biztosítja. Figyelembe véve a nemzetközi és magyar szakirodalom legfontosabb megállapításait és a korpuszadataimból származó megfigyeléseimet a következő álláspontra jutottam:

1. Az anaforikus kifejezések deiktikusak;
2. Mind a diskurzusdeixis, mind az anafora endoforikus deiktikus utalás; a diskurzusdeixis és az anafora megkülönböztetésének sem formai, sem szemantikai, sem pragmatikai alapja nincs.
3. Az endoforikus deixis kategóriáján belül szisztematikus mintázatok vannak, amelyek akár a közelre mutató, akár a távolra mutató névmást tartalmazzák, nem az anafora–diskurzusdeixis megkülönböztetés alapján jellemezhetők, hanem konstrukciós tulajdonságaikkal.

A közelre, illetve távolra mutató névmások megoszlását tekintve a vizsgálatom eredménye a következő. Az endoforikus deixisben a

palatális, illetve veláris forma választását a deiktikus vagy a konceptuális közelség–távolság határozza meg. Az endoforikus deixis viszonyítása pontja a deiktikus központ, a diskurzustérben, illetve -folyamatban az ettől a kiindulóponttól kiindulva térben, illetve időben közelinek konceptualizált részekre térjelöléssel történik a rámutatás: a palatális forma a közvetlenül megelőző vagy következő diskurzusrészletet jelöli. Ez az endoforikus deixis alapesete, amely tulajdonképpen a térdeixis alapesetének metaforikus kiterjesztése.

Vannak azonban olyan diskurzuspragmatikai körülmények, amelyek ezt a közelre mutató névmást kiváltó deiktikus működést felülírják, és a távolra mutató névmás használatát motiválják. A távolra mutató névmás az endoforikus deixisben vagy diskurzusbeli távolságot (deiktikusan), vagy konceptuális távolságot jelöl. Konceptuálisan távoli

i) az a szövegkörnyezetben említett vagy kifejtett entitás, amelyhez a beszélő érzelmileg vagy mentálisan negatívan viszonyul. (Ilyenkor a távolra mutató névmás a távolításnak, háritásnak felel meg, és attitűdjelölő szerepe van.)

ii) az a szövegkörnyezetben említett vagy kifejtett entitás (különösen esemény, helyzet), amely időben távoli a beszédeseeménytől, azaz a deiktikus központtól – a múltban létezett, történt meg, illetve állt fenn. (Az ezekre visszautaló veláris mutató névmás választásában az idődeixis hatása érvényesül.)

iii) az a szövegekörnyezetben említett vagy kifejtett entitás (különösen esemény, helyzet), amely a megnyilatkozás pillanatában a beszélő számára nem megvalósult, illetve nem biztos (csak feltételezett vagy elképzelt).

iv) a beszédpartner megszólalása, annak tartalma, illetve valamely részlete, esetleg a beszédpartnernek a beszélő által feltételezett véleménye.

v) az a diskurzusszereplő, amely a közvetlen szövegelőzményben (mondatban) lett bevezetve a diskurzusba, vagyis nem vált még szövegtopikká, és emiatt a megnyilatkozás pillanatában nem a legkönnyebben elérhető entitás.

Ezek között a közelre, illetve távolra mutató névmást motiváló diskurzuspragmatikai körülmények között nincs prioritási rangsor. Ezért ha egy adott névmásválasztásban konfliktusba kerülnek, nem jósolható meg, hogy melyik írja felül a másikat. Ez magyarázza azokat az adatokat, amelyek azt mutatják, hogy nagyon hasonló grammatikai és pragmatikai feltételek mellett mindkét forma elfogadható.

Az értekezés 3. fejezetének tárgya az *az/ez* mutató névmás határozott névelős főnév előtti, számban, esetben azzal egyeztetett konstrukciója ($[ez/az_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}]$ pl. *az(oka)t a könyve(ke)t*). Mivel ezt a szerkezetet sok szempontból tárgyalták már a magyar főnévi kifejezéssel foglalkozó tanulmányok, ebben a fejezetben lehetőség nyílik a különböző megközelítések összevetésére. A

szerkezetben szereplő mutató névmásra hagyományosan a „kijelölő jelző” megnevezést alkalmazzák, ez a terminus viszont a determinálás (határozottá tétel) mellett valamilyen alternatíváktól való elkülönítést is implicál. Azonban az adatok tágabb kontextusukban való vizsgálata alapján megállapítottam, hogy a mutató névmási módosítónak csak bizonyos szerkezeti és használati feltételek mellett, az ún. kontrasztáló kontextusokban van kijelölő funkciója, amely ilyenkor is az alapvető deiktikus szerepéhez adódik hozzá. A kijelölés tehát nem inherens jelentésjegye a konstrukciónak, hanem az ún. többszörös öröklődés eredménye, amely engedélyezi, hogy egy konkrét konstrukció több, az öröklődési hierarchiában feljebb levő konstrukciótól örököljön. A konstrukció elemzésekor felsoroltam ezeket a kontrasztáló környezeteket, és konklúzióként a főnevet módosító mutató névmásra a kijelölő jelző kifejezés helyett az adnominális jelzőt javasoltam (vö. Diessel 1999).

A szerkezet sajátos, nem transzparens konstrukcióit is azonosítottam. Ezek a felismertető konstrukció: [$az_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}$] (pl. *Hogy állsz azzal a disszertációval?*); illetve az [$Azt > a(z) > NP_{(j)á/ét}$!] (pl. *Azt a mindenit!*) konstrukció.

Emellett felvázoltam az adnominális mutató névmás hálózatként elképzelt konstrukciós kapcsolatrendszerét. Az egyik fő kapcsolattípus az öröklődés: az *ez/az* mutató névmás határozott névelős főnévvel alkotott adnominális konstrukciója (l. pl. *ezt a könyvet*) egyrészt örökli az általános, sematikusabb adnominális

mutató névmási konstrukció tulajdonságait (amely közös felső csomópontja minden mutató névmási módosító főnév kifejezésnek), másrészt fölrendelt konstrukciója minden konkrét, az $[az/ez_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}]$ forma sematikus összetevőit konkrét elemekkel kitöltő konstrukciónak (pl. az $[ebben\ a\ könyvben]$ -nek). A hierarchikus (öröklődési) kapcsolatok mellett horizontális (átfedéses vagy kiegészítő) mintázatokat is találtam. Például az $[ez/az_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}]$ konstrukció kiegészítő konstrukciói az $([emez/amaz_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}]$, illetve a morfológiai egyezés nélküli $[ezen/azon > NP]$, $[eme(z)/ama(z) > NP]$, $[e(z)/a(z) > NP]$ konstrukciók. A vizsgálat tehát megerősítette azt a konstrukciós alapelvet, hogy a nyelvtan egymással öröklődési és horizontális kapcsolatban álló konstrukciók hálózatos rendszere.

A fejezet utolsó része a konstrukciós szemlélet diakrón vizsgálatokban való érvényességét igazolja. Az egyeztetett adnominális konstrukció kialakulásának bemutatásakor már meglévő nyelvtörténeti tanulmányokra támaszkodtam (Dömötör 2008; Egedi 2014, 2015; I. Gallasy 1991, 1992)., ezeket a szakirodalmi előzményeket viszont a nemzetközi grammatikalizációkutatásban újabban alkalmazott konstrukciós megközelítésekkel vettem össze (Bergs–Diewald 2008; Traugott 2003; Traugott–Trousdale 2013). Az adnominális mutató névmási és a határozott névelős főnévi szerkezet grammatikalizációjának összefüggése más nyelvekben is detektált, ezért a tárgyalt magyar grammatikalizációs folyamatokon a demonstratívumok grammatikalizációjára univerzálisan jellemzőnek mondott tendenciákat (Diessel 1999) is ellenőriztem (az exoforikus

funkció megszűnése, a deiktikus kontraszt eltűnése, rögzített szintaktikai pozíció, kötelezővé válás, toldalékolhatóság megszűnése, fonológiai redukció, az alakpár egyik tagjára korlátozódás).

A szerkezet létrejöttének vizsgálatából azt lehet megállapítani, hogy a változás graduális volt, és minden lépés alapegysége egy-egy konstrukció.

A 4. és 5. fejezet az *aztán*, illetve az *azért* demonstratívumforma funkcionális spektrumát vázolja fel. Az adatok elemzése empirikusan alátámasztotta a disszertáció alapkoncepcióját, ugyanis a demonstratívumok – mint ahogy egyébként bármely nyelvi kifejezés – multifunkcionalitása, azaz különböző használatai rendszeresen visszatérő mintázatokként írhatók le, amelyeket sajátos szintaktikai és pragmatikai környezetek határoznak meg. Az ilyen módon rendszeresen visszatérő mintázatok konstrukciók, amelyek a konstrukciós nyelvszemlélet szerint a nyelvtan, és ebből következőleg a nyelvelírás alapegységei.

Mindkét demonstratívumformának elődlegesek a transzparens, azaz kompozicionális ('az' + 'után', 'az' + 'ért') használatai. Ezekben a deixis kifejezőeszközei. Vannak azonban az eredeti deiktikus használattól eltérő, grammatikalizálódott (és/vagy pragmatikalizálódott) minták, amelyekben valamilyen diskurzuspragmatikai funkciójuk van. Négy mondatkonstrukciót azonosítottam, amelyekben az *aztán* diskurzusjelölő szerepet tölt be.

Ezek közül a disszertációban a szubjektív mértékjelölést kifejező [[(kontrasztív) topik] > *aztán* > [[fókusz] predikátum]] konstrukciót elemeztem részletesen, és külön alfejezetben foglalkoztam egy szubkonstrukciójával, az [*Ez/Az aztán a(z)* > NP!] (pl. *Ez aztán a férfi!*) felkiáltó mondatkonstrukcióval.

Az *azért* vizsgálata (5. fejezet) abból a felismerésből indult ki, hogy az *azért* és az *aztán* multifunkcionalitása feltűnően hasonlít egymásra, és egy általános jelentésváltozási sémára illeszkedik: propozicionális (határozói) > textuális > expresszív funkció (vö. Traugott 1982, 1995). A propozicionális jelentés az *azért* esetében határozói pozícióval és az oksággal kapcsolatos jelentésvisztonnyal társul. Azokban a használatokban, amelyekben textuális és/vagy expresszív szerepet tölt be (vagyis a nem-kompozicionális használatokban), az *azért* diskurzusjelölőként (vö. Dér 2010; Furkó 2007, 2020) elemezhető. A dolgozatban a Furkó (2007) által javasolt diskurzusjelölő-koncepciót vettem át, amely graduális, nem élesen határolt kategóriaként definiálja ezt a heterogén szóosztályt, és sokféleségüket a pragmatikalizációban való különböző mértékű előrehaladottságukkal magyarázza. Ennek megfelelően a konstrukciókat egy pragmatikalizációs folyamat állomásaiként írtam le.

A 6. fejezetben összefoglalom a kutatás eredményeit, és megfogalmazom a felmerült, további vizsgálatokat igénylő kérdéseket, illetve új vizsgálati lehetőségeket.

A disszertáció hiánypótló céllal készült, gyakorlati és elméleti eredményekkel bővítheti a demonstratívumok leírását. A dolgozat gyakorlati haszna olyan konstrukciók elemzése, amelyekben az *az/ez* mutató névmások vagy származékaik vesznek részt. Elméleti szempontból a konstrukciók megközelítés szisztematikus alkalmazása hoz újdonságot a mutató névmások, mutató határozószók funkcionális és formai sajátosságainak megállapításában. Végül megemlíteném a disszertáció módszertani hozzájárulását. A kutatás a korpuszalapú vizsgálat szükségességét támasztja alá a visszatérő mintázatok azonosításában, hiszen legtöbb esetben azok felismeréséhez kontextuális (mind szerkezeti, mind beszédhelyzeti) információk szükségesek.

Hivatkozások

- Bergs, Alexander & Diewald, Gabriele 2008. Introduction. Constructions and Language Change. In: Bergs, Alexander & Diewald, Gabriele (eds.) *Constructions and Language Change*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 1–21.
- Croft, William A. 2001. *Radical Construction Grammar. Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford University Press, Oxford.
- Croft, William & Eva van Lier 2012. Language universals without universal categories. In: *Theoretical Linguistics* 38 (1–2). Walter de Gruyter, Berlin–Boston, 57–72.

- Dér, Csilla Ilona 2010. On the status of discourse markers. *Acta Linguistica Hungarica* 57 (1): 3–28
- Diessel, Holger 1999. *Demonstratives. Form, Function, and Grammaticalization*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.
- Diessel, Holger 2015. Usage based construction grammar. In: Dąbrowska, Ewa & Dagmar Divjak (ed.) *Handbook of Cognitive Linguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin. 295–321.
- Diessel, Holger. 2017. Usage-based linguistics. In Mark Aronoff (ed.) *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics*. New York: Oxford University Press
- Dömötör Adrienne 2008. A főnévi névmási kijelölő jelző a középmagyar korban. In: Büky László & Forgács Tamás & Sinkovits Balázs (eds.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szeged, SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 17–25.
- Egedi Barbara 2014. Főnévi kifejezések: határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek. In: É. Kiss Katalin (ed.) *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 95–127.
- Egedi Barbara 2015. Változó struktúrák, versengő stratégiák: a mutató névmási módosítók esete. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII*. 107–32.

- Furkó, Bálint Péter 2007. *The pragmatic marker – discourse marker dichotomy reconsidered – the case of well and of course*. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem Kiadó, Debrecen.
- Furkó, Bálint Péter 2020. *Discourse Markers and Beyond. Descriptive and Critical Perspectives on Discourse-Pragmatic Devices across Genres and Languages*. Palgrave Macmillan, Switzerland.
- Goldberg, Adele E. 1995: *Constructions. A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Goldberg, Adele E. 2006. *Constructions at work. The nature of generalization in language*. Oxford University Press, Oxford.
- Halliday, M. A. K. & Ruqaiya Hasan 1976. Reference. In: Halliday, M. A. K. & Ruqaiya Hasan. *Cohesion in English*. Longman Group Ltd., London, 31 – 87.
- I. Gallasy Magdolna 1991. A névelő és névelő-előzmény. In: Benkő Loránd (ed.): *A Magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 461–74.

- I. Gallasy Magdolna 1992. A névelők. In: Benkő Loránd (ed.): *A Magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 716–70.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. In: Tolcsvai Nagy Gábor & Ladányi Mária (eds.) *Általános nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 309–47.
- Laczkó Krisztina 2010. Demonstrative pronouns in spatial deixis, discourse deixis and anaphora. In: *Acta Linguistica Hungarica* 57. 99–118.
- Laczkó Krisztina 2021. A deiktikus kivetítés. In: *Argumentum* 17. Debreceni Egyetemi Kiadó, 467–87.
- Levinson, Stephen C. 2004. Deixis and Pragmatics. In Laurence Horn & Gregory Ward (eds.) *The Handbook of Pragmatics*. Oxford: Wiley-Blackwell. 97–121
- Traugott, Elizabeth Closs 1982. From propositional to textual to expressive meanings: some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization. In: Lehmann, Winfred P. & Malkiel, Yakov (eds.) *Perspectives on Historical Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia. 246–71.
- Traugott, Elizabeth Closs 1995. The Role of the Development of Discourse Markers in a Theory of Grammaticalization.
- <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>.

Traugott, Elisabeth Closs 2003. Constructions in Grammaticalization. In: Joseph, Brian D. & Janda, Richard D. (eds.) *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell Handbooks in Linguistics. Blackwell Publishing Ltd., Malden–Oxford–Melbourne–Berlin 624–47.

Traugott, Elisabeth, Closs & Trousdale, Graeme 2013. *Constructionalization and Constructional change*. Oxford Studies in Diachronic and Historical Linguistics. Oxford University Press, Oxford.

4. A témában végzett publikációs tevékenység

Publikációk az értekezés témakörében

2012. Mutató névmások a grammatikalizációs ösvényen

In: Parapatics Andrea (főszerk.) *Félúton 7. A hetedik Félúton konferencia (2011) kiadványa*. ELTE BTK. Budapest. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/8094>

2014. Főmondati kötőmód diskurzuspartikulákkal. (társszerző: Varga Diána)

In: Gécség Zsuzsanna (szerk.) *LingDok 13. Nyelvészdoktoranduszok Dolgozatai*. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 27–46.

2015. Interdependence of Discourse Markers and Clause Types.
(társszerző: Varga Diána)

In: Anna Bloch-Rozmej–Anna Bondaruk– Anna
Prażmowska (eds.) *Spotlight on Melody and Structure in
Syntax and Phonology*. Studies in Linguistics and
Methodology (SLAM), 9. Lublin: Wydawnictwo KUL.
127–150.

Megjelenés alatt: Demonstratívumok pragmatikai funkciói és
pragmatikalizálódott használati konstrukciós megközelítésben. Az
azért konstrukciói

In: *Nyelvtudományi Közlemények 118*.

Konferencia-előadások az értekezés témakörében

2011. *Mutató névmások a grammatikalizációs ösvényen*.

7. Félúton Konferencia

Budapest, 2011. október 6–7.

2012. *Főmondati kötőmód diskurzuspartikulákkal*. (társelőadó:
Varga Diána)

Nyelvészdoktoranduszok 16. Országos Konferenciája
(LingDok 16)

Szeged, 2012. november 29–30.

2013. *Context (in)dependence of Hungarian discourse markers. The case of aztán.* (társelőadó: Baumann Viola)

Grammar and Context. New Approaches to the Uralic Languages

Tartu, 2013. június 6–8.

2014. *Interdependence of discourse markers and clause types in Hungarian.* (társelőadó: Varga Diána)

Linguistics Beyond and Within 2014.

Lublin, 2014. november 6–7.

2018. *A főnévvel egyeztetett mutató névmás konstrukciós megközelítésben*

Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban

2018. Szeged, április 27.

2022. *A konstrukciós nyelvtanról*

Elméel az elméletben. Magyaros testvérkonferencia Kálmán C. György és Kálmán László emlékére

Pécs, 2022. május 3.